

Гринишин Степанії Василівни, 1931 р.н.

¹³Зап. автором у с.Бронниця Дрогобицького району Львівської області від Буховської Теодозії Іванівни, 1922 р.н. та Буховського Івана Григоровича, 1907 р.н.

¹⁴Зап. автором у с. Яворів Турківського району Львівської області від Лоштин Анастасії Юрківни, 1920 р.н.; с.Яблунів Турківського району Львівської області від Кирчей Катерини Юрківни, 1923 р.н.

¹⁵Зап. автором у с. Нижне Висоцьке Турківського району Львівської області від Семенів Анни Павлівни, 1921 р.н.

¹⁶Свирида Р. Хліб у зимовій обрядовості Київського полісся // Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. Вип. 1. Київське полісся 1994. – Львів, 1997. – С. 309.

¹⁷Пастернак Л. Звичаї і вірування у с. Зібонках Жовківського повіту. – С. 8.

¹⁸Зап. автором у с. Бережанка Лановецького району Тернопільської області від Нечипорука Петра Мефодійовича, 1920 р.н.

¹⁹Сумцов Н. П. Символика словянских обрядов. – М., 1996. – С.276.

²⁰Потебня А. А. О мифическом значении некоторых обрядов и поверий. – М., 1865. – С. 56 – 57.

²¹Петров Н. О народных праздниках в юго-западной России. Труды Киевской духовной академии. – 1871. – № 9. – Отд. 5. – С. 505; Воропай О. Звичаї нашого народу. – К., 1991. – Т.1. – С. 74.

²²Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні. К., 1994. Т1. – С. 126; Матеріали до українсько-руської етнології. Львів, 1908. – Т.15. – С. 23.

²³Зап. автором у с. Бронниця Дрогобицького району Львівської області від Буховської Теодозії Іванівни, 1922 р.н. та Буховського Івана Григоровича, 1907 р.н.

²⁴Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні. – С. 129.

²⁵Воропай О. Звичаї нашого народу. – С. 150.

²⁶Матеріали до українсько-руської етнології. –Т. 15. – С. 62.

²⁷Там само. – Т. 18. – С. 80.

²⁸Там само. – С. 86.

²⁹Воропай О. Звичаї нашого народу. – С. 151.

³⁰Зап. автором у сс. Вовче, Яворів Турківського району, с.Лавочне Сколівського району Львівської області; сс. Вербів, Яблунівка Підгаєцького району Тернопільської області.

³¹Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. – С.2.; Свирида Р. Хліб у зимовій обрядовості Київського полісся.– С. 310.

³²Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. – С. 2.

³³Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні. – С. 133.

³⁴Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. – С. 450, 452.

³⁵Там само. – С. 451.

³⁶Там само. – С. 450.

³⁷Воропай О. Звичаї нашого народу. – С. 154.

Дмитро РОЗОВИК
Київ

ПАТРІОТИЧНЕ ВИХОВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ В ПРОЦЕСІ КУЛЬТУРНОГО БУДІВНИЦТВА у 1917 – 1920 роках

Падіння монархії (березень 1917) в Росії і надання Тимчасовим урядом певних демократичних свобод у державі відкрили народам імперії можливість розгорнути боротьбу за своє національно-культурне і державне відродження.

В Україні з весни 1917 р. цю боротьбу очолили Центральна Рада, яка об'єднала у своїх рядах представників від багатьох українських партій та різних громадських і культурних організацій. З перших днів свого існування цей політичний орган поставив перед українським загальом завдання розгорнути боротьбу за відродження української держави. Складовою частиною цього процесу, на думку її керівництва М.Грушевського, В.Винниченка, С.Петлюри, С.Єфремова, Є.Чикаленка, С.Русової та інших лідерів українського національно-визвольного руху було культурне будівництво. Необхідність першочергового вирішення цієї проблеми диктувалася тим, що впродовж десятиліть царизм не підтримував розвитку української культури, а навпаки, проводив її широкомасштабну русифікацію й прагнув український народ перетворити у малоросів.

Закономірно, що таке становище українців у складі Російської імперії, висувало перед українськими державотворчими силами насамперед питання відродження української культури, яка об'єктивно сприяла формуванню у народі національної свідомості, патріотизму, любові до своєї Вітчизни, консолідувала його у боротьбі за свою свободу й державну незалежність.

Первинним завданням цього процесу стала побудова національної системи освіти, тому що на 1917 р. неписьменність серед дорослих українців становила близько 80%, а з 3,5 млн. дітей шкільного віку майже половина не відвідувала школу. До цього слід також додати, що діюча система освіти була практично повністю зрусіфікована і їй необхідно було поставити на національний ґрунт та провести українізацію всього навчально-виховного процесу.

Тут доречно зазначити, що напрями будівництва системи освіти, проведення широкого комплексу культуротворчої та ідейно-виховної роботи в суспільстві були вироблені на Всеукраїнському педагогічному, селянському, військовому, профспілковому, та інших з'їздах. Основний зміст їх рішень зводився до негайної побудови української шкільної, професійної і вищої освіти, розвитку національної видавничої справи, музично-театрального і образотворчого мистецтва, проведення українізації державного і громадсько-політичного життя та розгортання ідейно-патріотичного виховання населення України. На підтримку цих рішень, друга сесія Центральної Ради прийняла відповідні постанови й закликала місцеві органи влади, населення України, громадські, культурні організації, політичні партії надавати культурному рухові максимальну організаційну та матеріальну підтримку¹.

Виконуючи постанови парламенту, а згодом і рішення уряду, стосовно культурних перетворень, в Україні розгорнулася робота по створенню українських шкіл та запровадження вивчення українознавчих предметів.

Але для реалізації цього курсу на 1917 р. у школах практично не було україномовних підручників. Тому за рішенням Генерального Секретаріату освіти утворилася робоча група у складі П.Холодного, І.Стешенка, О.Кісіля, П.Сушицького, І.Власенка, Б.Білецького, А.Лещенка, Д.Дорошкевича, С.Русової та інших відомих педагогів і учених України і їхніми зусиллями до весни 1918 р. були написані або укладені підручники з української мови, літератури, історії, географії, етнографії, математики, хімії, фізики та інших предметів, які викладалися у школах². Крім цього вийшли у світ масовим тиражем праці М.Грушевського "Коротка історія України", І.Огієнка "Правила українського правопису", С.Єфремова "Історія українського письменництва". Друкувалися твори Т.Шевченка, М.Коцюбинського, І.Франка та інших українських літераторів³.

Поряд з уведенням українознавства в школах скорочувалися години на вивчення російськомовних предметів та вилучення з програм застарілих дисциплін, пов'язаних з вивченням історії царських династій, польських королів, турецьких султанів і т.п. Вивільнені години передавалися на додаткове вивчення таких дисциплін, як: історія, етнографія, географія рідного краю, українська музика, співи, хореографія. Запроваджувалися години ідейно-патріотичного виховання. На них учні поглиблено ознайомилися з історією національно-визвольної боротьби українського народу, державно-політичною діяльністю гетьманів Б.Хмельницького, І.Мазепи, П.Орлика, П.Дорошенка, І.Виговського. Організовувалися художні читання, концерти, присвячені знаменним подіям з історії України.

Нова національна школа потребувала і підготовки нових педагогічних кадрів. Це питання не випускали з поля зору всі українські уряди. Упродовж 1917 – 1920 рр. за їх допомогою було підготовлено майже 10 тис. освітян-українців, близько 20 тис. чол. пройшло перекваліфікацію для роботи в українських освітніх закладах. У 1920 р. в системі підготовки педагогів та працівників культурно-освітніх установ навчалось понад 60 тис. чол.⁴ Ця кількість працівників уже давала можливість проводити в системі освіти й культурно-масовій роботі глибинні національно-культурні перетворення.

У 1917 – 1920 рр. на українській національній ґрунт переводилася вища освіта. Центральна Рада, Гетьманат, Директорія УНР, до встановлення радянсько-більшовицької влади в республіці, відкрили українські університети у м. Києві, Кам'янець-Подільську, Катеринославі, філіал Харківського університету у м. Полтаві, заснували науково-педагогічну Академію, Академію Наук, групу гуманітарних, технічних, торгово-економічних, військових, аграрних та інших вузів, загальною кількістю близько 30 одиниць. У гуманітарних вищих навчальних закладах створювалися українознавчі факультети, спеціалізації, кафедри. Проводилася українізація навчального процесу у технічних та інших вузах.

Великі потенційні й найбільш доступні можливості з формування суспільної думки й культури людей має література та періодична преса. До 1917 р. в Україні друкувалося дуже мало національної художньої літератури та періодики, а та, що виходила у світ, видавалася здебільшого за рахунок громадських організацій, "Просвіт", меценатів. Тому, розпочинаючи з весни 1917 р., українські громадські, культурні, політичні, а згодом й владні структури розгорнули широку роботу зі створення власної національної видавничої справи і прагнули забезпечити потреби населення друкованою продукцією рідною мовою. Помітний внесок в її організацію внесли М.Грушевський, Є.Чикаленко, М.Василенко, С.Єфремов, С.Русова, М.Славінський, Д.Овсянико-Куликовський, Г.Хоткевич, С.Петлюра, О.Лотоцький, Д.Дорошенко, В.Доманицький, Д.Матушевський, М.Левицький, В.Степаненко, Ф.Лизогуб та інші відомі політичні й культурні діячі України.

На видавництво української художньої і суспільно-політичної літератури Центральна Рада, Гетьманат, Директорія УНР, громадські, культурні організації, місцеві органи влади виділяли значні матеріальні ресурси, закупували папір для друкування у Німеччині, Фінляндії, Австрії, проводили модернізацію

типографій, забезпечували їх українським шрифтом і т.д. До випуску книжок залучилися найбільш потужні типографії України, такі як: “Сіач”, “Слово”, “Вернигора”, “Криниця”, “Промінь” та інші. Ці друкарні видавали твори класиків української літератури Т.Шевченка, І.Котляревського, Л.Українки, І.Нечужа-Левицького, М.Коцюбинського, І.Франка, П.Грабовського. Збірки поезій та прози сучасних українських літераторів О.Олеся “З журбою радість обнялися”, М.Шаповала “Лісові ритми”, М.Кононенка “Хвилі”, С.Чикаленка “Вони перемогли” тощо. Публікувалися твори М.Рильського, І.Огієнка, П.Тичини, І.Липи, М.Зерова, В.Винниченка та початківців – поетів й письменників.

Серед суспільно-політичної літератури, яка мала досить великий вплив на національно-ідейне виховання, видавалися твори М.Грушевського “На порозі нової України”, “Якої ми хочемо автономії”, “Звідки пішло українство”. Виходили у світ брошури та книжки з творами О.Білоусенка, Б.Грінченка, В.Пічети, С.Русової, С.Єфремова, С.Петлюри, М.Міхновського, М.Драгоманова, М.Порша, Д.Донцова. У своїх публікаціях вони піднімали питання здійснення соціально-економічних реформ у суспільстві, розвитку національно-визвольного руху, побудови суверенної держави, проблеми суспільно-політичного й духовного життя України.

Загалом, якщо впродовж 1917 – 1918 рр. в Україні вийшло 680 найменувань українських книжок та сотні назв брошур тиражем майже 7 млн. примірників, то у 1919 – 1920 рр. було надруковано близько 2 тис. назв тиражем в 11 млн. примірників⁵.

В добу Центральної Ради зусиллями уряду УНР, місцевими органами влади та різними організаціями було засновано 150 загальноукраїнських, губернських і повітових періодичних видань. Серед них газети “Вісти з Української Центральної Ради”, “Наше життя”, “Народна воля”, журнали “Вільна українська школа”, “Просвітянин”, “Волошка” та інші. При Гетьманаті кількість українських періодичних видань зросла до 250-ти одиниць. Декілька десятків газет, журналів, часописів було засновано при допомозі Директорії УНР. Всього навесні 1919 р. в республіці виходило близько трьох сотень найменувань україномовних періодичних видань. Щоденний тираж лише центральних, тобто всеукраїнських і губернських газет становив 1,5 – 2 млн. примірників, а щомісячне видавництво журналів 300 – 350 тис. екземплярів.

Невід’ємною частиною національно-культурного і духовного виховання населення є театральномузичне й хореографічне мистецтво. До революційних подій 1917 р. національне музично-театральне мистецтво в Україні, особливо професійне, внаслідок багаторічної заборони царизмом українських вистав, було розвинуто слабо. Тому в 1917 – 1920 рр. в Україні проводилася велика робота по розвитку професійних та народних театрів й масової художньої самодіяльності.

Восени 1917 р. за рішенням Центральної Ради та при фінансовій підтримці уряду у м.Києві було відкрито Український національний театр. До складу його трупи увійшли І.Мар’яненко, С.Паньківський, М.Садовський, П.Саксаганський, О.Курбас та інші відомі українські актори. Крім цього, була надана фінансова допомога діючим професійним і аматорським театрам м. Києва, Чернігова, Полтави, Житомира, Катеринослава, Харкова для сценізації їхніми трупами вистав П.Гулака-Артемівського, І.Котляревського, М.Кропивницького, М.Старицького, І.Карпенка-Карого, В.Винниченка та інших українських драматургів.

Навесні 1918 р. Міністерство Народної освіти УНР заснувало в столиці Українську національну оперу й назначило керівником її колективу М.Садовського (Тобілевича).

З ініціативи Центральної Ради та Генерального Секретаріату освіти в Україні були закладені основи національного кіномистецтва, розпочалася екранізація художніх і науково-популярних кінофільмів з українською тематикою, розгорнулася робота зі створення стаціонарних й пересувних кінотеатрів. Великий внесок у становлення українського кіномистецтва цього періоду зробила Л.Старицька-Черняхівська, яка очолила кіносекцію Міністерства народної освіти та мистецтва Української Держави. Під її керівництвом було створено режисерські і акторські групи. Вони екранізували десятки кінофільмів, а сама Л.Старицька-Черняхівська написала сценарії до таких кінофільмів, як: “Вітер з півночі” (про зруйнування Запорізької Січі царизмом), “Розбійник Кармелюк”, “Шевченкове свято” та інші⁶.

Досить активно театральне життя держави розвивалося в період правління гетьмана П.Скоропадського. За рішенням Ради Міністрів в столиці, у доповнення до діючих, здебільшого російських та єврейських театрів, відкрився другий державний український драматичний театр. До складу його творчого колективу увійшли М.Заньковецька, Г.Борисоглібська, С.Паньківський та інші відомі майстри сцени. Керував трупою П.Саксаганський. Розпочав театр свою сценічну діяльність 28 листопада 1918 р. виставою “Лісова пісня”⁷.

При допомозі уряду та фінансовій підтримці з боку місцевих органів влади, “Просвіт”, меценатів було відкрито український “Вільний театр” у Полтаві, Український губернський національний театр у Катеринославі.

Рада Міністрів профінансувала також створення державного оперного театру і симфонічного оркестру у столиці та 27 національних професійних музично-хорових колективів в губернських і повітових центрах. Рада виділила також кошти товариству “Грамофон” для запису на платівки пісень і музики у виконанні відомих співаків, хорових колективів, музикантів та випуску цих платівок у світ для широкого слухача⁸.

Роботу по дальшому розвитку національного театру проводила Директорія УНР. Характерною

ознакою її діяльності стало те, що вона сприяла багатьом діючим російським і навіть єврейським театрам, перейти на сценізацію українських вистав. Було утворено десятки українських професійних і напівпрофесійних драматичних театрів й груп. На їхню діяльність уряд виділив кошти, а такі майстри сцени, як О.Курбас, І.Мар'яненко, С.Паньківський, Ф.Левицький, М.Садовський допомагали організаційному становленню цих театрів⁹.

Директорія УНР створила “Українську республіканську хорову капелу” на чолі з відомим диригентом і композитором О.Кошицем. Капела гастролювала по багатьох містах республіки, а також у Австрії, Чехії, Польщі, Німеччині, Франції і всюди, де вона виступала, зали були переповнені слухачами. Завдяки цим гастролям і високій виконавській майстерності колективу, українське музично-хорове мистецтво вийшло на світову арену й здобуло велику популярність у європейських країнах¹⁰.

Поряд з становленням професійного театру, українські уряди впродовж 1917 – 1920 рр. доклали чимало зусиль до створення народних або аматорських театрів й художньої самодіяльності. До цієї роботи було залучено багато місцевих органів влади, “Просвіт”, учительських спілок, студентів, молоді міст і сіл. У народних театрах і самодіяльних художніх колективах виступали таланти, які виходили з глибини народних мас, і вони приносили на сцену чудову, самобутню музично-хорову культуру українського народу.

Таким наочним прикладом може послужити творча діяльність самодіяльного театрального-хорового колективу с. Криве Сквирського повіту. Його створив режисер-любитель С.Балавенський. Концерти за участю цієї групи проходили на високому мистецькому рівні. Чудово співали солісти і хор, пісні й танці супроводжувалися досконалою музикою, а костюми артистів вражали глядачів своєю художньою красою. Самодіяльний колектив кривечан Генеральний Секретаріат освіти запросив на гастролі у м. Київ і надав йому під виступи приміщення Українського національного театру¹¹.

Чимало подібних самодіяльних мистецьких колективів утворилося у Волинській, Чернігівській, Подільській, Полтавській губерніях. З них згодом вийшли актори А.Бучма, М.Мотузівський, В.Печений, І.Козловський та багато інших видатних українських митців театального й музично-хорового мистецтва.

Всього в Україні з 1917 до весни 1920 року було утворено 20 національних професійних музично-драматичних театрів, близько 400 народних напівпрофесійних та 9 тис. колективів художньої самодіяльності. В останніх брало участь близько 220-ти тис. чол.¹²

Значний вплив на національно-духовне та ідейне виховання мас здійснює образотворче мистецтво.

Вирішуючи цю проблему, Центральна Рада та Генеральний Секретаріат освіти влітку 1917 р. розгорнули діяльність по створенню виставок українського образотворчого мистецтва та музеїв. Внаслідок цієї роботи восени цього ж року у м. Києві утворилася Українська національна картинна галерея. До її фондів були зібрані полотна українських та західноєвропейських живописців. Галереї передали частину своїх робіт або власних колекцій живопису художники М.Жук, М.Бойчук, Г.Нарбут, В.Кричевський, М.Козік, Г.Дяченко, М.Бурачек, М.Самокиш. Подарували виставці колекції полотен Г.Павлуцький, В.Винниченко, В.Щавінський, Д.Антонович, М.Грушевський та інші культурні і політичні діячі України¹⁴.

На зразок Національної, подібні виставки або галереї було створено у Харкові, Катеринославі, Полтаві, Чернігові. Діяли також виставки художнього розпису кераміки, вишивки, народного одягу, тканих килимів тощо.

Генеральний Секретаріат освіти створив групу скульпторів, яка змодельовала проекти побудови пам'ятників, барельєфів, скульптурних ансамблів Т.Шевченку, Б.Хмельницькому, С.Наливайку, студентам загиблим під Крутами, пам'ятник “Свободи” на честь проголошення незалежності України тощо. Необхідно підкреслити, що, незважаючи на економічні труднощі і громадянську війну, частина з цих проектів було реалізовано. Зокрема, були зведені пам'ятники Т.Шевченку у м. Києві (Ф.Балавенський), Ромнах (І.Кавалерідзе), відкрито меморіальні дошки Кобзарю та іншим видатним особам у Чернігові, Миколаєві, Одесі, Полтаві¹⁴.

Українські уряди приділяли досить велику увагу створенню мережі різноманітних музеїв і збиранню до них історико-культурних пам'яток українського народу.

Влітку 1917 р., на рішення Генерального Секретаріату освіти та його відділу охорони пам'яток, у м. Києві було засновано Український національний музей. Згодом подібні музеї були відкриті у Полтаві, Харкові, Одесі, Миколаєві, Катеринославі та інших містах. В період правління гетьмана П.Скоропадського і Директорії УНР в Україні розпочато створення історичних, мистецтвознавчих, етнографічних, археологічних та інших музеїв. До вторгнення денікінців у республіці діяло 10 центральних, 37 губернських та по декілька десятків повітових і волосних музеїв у кожній губернії. У них була зібрана велика кількість національних історико-культурних цінностей, а музеї відвідувало багато населення¹⁵.

Невичерпаним джерелом і носієм духовних й культурних цінностей є книга. Питанню поширення знань в маси через читання літератури надавалося особливої уваги. Тут варто зазначити, що до 1917 р. бібліотечна мережа України була невелика і у більшості з них практично не було українських книжок. Наприклад, у економічно розвиненій і територіально великій Катеринославщині на 1600 населених пунктів припадало лише 150 читалень. Іще гірше становище з бібліотеками було в інших губерніях¹⁶. Для вирішення цього

питання влітку 1917 р., за пропозицією Центральної Ради, в м.Києві створилася Національна бібліотека. У ній протягом року було зібрано майже один мільйон книжок, сформовано архівний фонд та відділ “Україністика”. Ця бібліотека стала на той час однією з найбільших у Європі. Активну участь у формуванні її фондів брали А.Кримський, В.Вернадський, С.Єфремов, І.Житецький, В.Нарбут¹⁷. Згодом філіали Національної бібліотеки утворилися у губернських центрах.

Крім великих, впродовж 1917 – 1919 р. на території України заснувалася значна кількість повітових, волосних, сільських та інших бібліотек. На 1920 р. у республіці діяло 2256 бібліотек республікансько-повітового масштабу 11,2 тис. сільських та 12 248 бібліотечних осередків. В доповнення до них функціонувала велика мережа бібліотек, куточків читача у школах, училищах, вузах, наукових товариствах, “Просвітах”, на заводах, фабриках, при громадських організаціях¹⁸.

Значний вплив на розгортання національно-культурної роботи мало рішення Центральної Ради (березень 1918 р.) про надання українській мові статусу державної та проведення українськими урядами широкої роботи з українізації державно-адміністративного апарату, органів правосуддя, армії й громадсько-політичного життя держави.

Не можна не згадати також і той факт, що в ході культурного будівництва уряди, місцеві органи влади, “Просвіти” приділяли багато уваги ідейно-патріотичному вихованню населення. При святкуванні з масами різних знаменних подій, пов’язаних з історією українського народу, днями народження гетьманів, поетів, письменників тощо. Але серед цих заходів з найбільшим розмахом в усій Україні проходили урочистості, пов’язані з іменем Тараса Шевченка. Напрвесні 1919 р., за рішенням Директорії УНР, день народження Кобзаря 9 березня був винесений у всенародне національне свято. Майже впродовж всього березня місяця в Україні проходили “Шевченківські дні”, під час яких відбувалися різні мітинги-концерти, виставки його творів. На ці урочистості було запрошено багато зарубіжних гостей, у тому числі й діячів культури слов’янських народів. Як свідчать документи того періоду, шевченківські дні пробудили у народі таке високе національно-патріотичне піднесення, якого не знала українська земля з часів Хмельниччини¹⁹.

Таким чином, культурне будівництво в роки української революції посилило процес дальшого національно-ідейного і духовного самоутвердження українського народу та його консолідації у боротьбі за своє визволення від пут Російської імперії й побудову власної суверенної держави.

¹Вісти з Української Центральної Ради. – № 5. – 1917. – травень.

²Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ). – Ф. 2581. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 148; Київський обласний державний архів – Ф. 185. – Оп. 1. – Спр. 513. – Арк. 148.

³Нова Рада. – 1918. – 13 квітня.

⁴ЦДАВОВУ. – Ф. 166. – Оп. 1. – Спр. 75. – Арк. 4; Спр. 1162 – Арк.181.

⁵Там само. – Ф. 1064. – Оп. 2. – Спр. 9. – Арк. 6.

⁶Нова Рада. – 1918 – 4 жовтня, 14 листопада.

⁷ЦДАВОВУ. – Ф. 2581 – Оп. 1. – Спр. 203 – Арк. 9; Нова Рада – 1918 – 1 грудня.

⁸Нова Рада. – 1918. – 8 вересня; Відродження. – 1918. – 11 вересня.

⁹Життя Поділля. – 1919. – 12 лютого.

¹⁰ЦДАВОВУ. – Ф. 1113. – Оп. 2. – Спр. 82. – Арк. 66; Ф. 1429 – Оп. 2. – Спр. 76. – Арк. 51.

¹¹Народна воля. – 1918. – 19 квітня.

¹²ЦДАВОВУ. – Ф.166. – Оп.1. – Спр.1162. – Арк.46.

¹³Там само. – Ф.2581. – Оп.1. – Спр.15 – Арк.18; Робітничая газета. – 1917. – 18 листопада.

¹⁴Нова Рада. – 1918. – 29 жовтня; Известия. – Чернигов. – 1919. – 4 мая.

¹⁵ЦДАВОВУ. – Ф. 166. – Оп. 1. – Спр. 950. – Арк. 108; Оп. 2. – Спр. 469. – Арк. 152.

¹⁶Там само. – Ф. 2582. – Оп. 3. – Спр. 21. – Арк. 49.

¹⁷ЦДАВОВУ. – Ф. 2201. – Оп. 2. – Спр. 598 – Арк. 14.

¹⁸Там само. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 133. – Арк. 27, 102.

¹⁹Там само. – Ф. 2582. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 23; Життя Поділля. – 1919. – 10 березня; 19 березня.